

BOGOWIE ZA ŻYCIA

W

2018 r. mija 95 lat od oficjalnego otwarcia komory grobowej faraona Tutanchamona. Ten władca Egiptu panował zaledwie 10 lat (ok. 1336–1327 p.n.e.) i to bynajmniej nie w okresie potęgi i wspaniałości kraju. Odkrywca królewskiego pochówku Howard Carter podsumował swój sukces słowami: „W całej dotychczasowej historii wykopalisk archeologicznych nigdy jeszcze nie widziano tak cudownych rzeczy”. I do dziś nikt nie może pochwalić się bardziej spektakularnym znaleziskiem. A uświadomienie sobie, że ten osławiony skarb był wyposażeniem do życia w zaświatach młodego i niezbyt ważnego władcy, daje nam przedsmak tego, jak mogło wyglądać bogactwo najpotężniejszych królów Egiptu.

Opisujemy ich władzę od początków zjednoczenia Górnego i Dolnego Egiptu (ok. 3000 r. p.n.e.) aż po zmierzch starożytnego państwa nad Nilem (305–30 p.n.e.), gdy rządili nim Grecy z dynastii ptolemejskiej, tytułujący się faraonami, lecz nieznający nawet języka egipskiego (sławna Kleopatra nie była Egipcjanką).

Sama instytucja faraona to fenomen w historii świata: przetrwała tysiące lat. Zmieniał się obszar kraju, język, klimat, pustynia zagarniała świadectwa pozostawione przez Stare Państwo, a władza królewska trwała jak spoiwo zabezpieczające Egipt przed rozpadem.

Przyglądanie się władzy królów, prowadzonym przez nich kampaniom wojennym i dyplomacji, wymianie handlowej i rytuałom religijnym pozwala też przybliżyć ich jako ludzi. Pokazać, jak wyglądało ich życie w pałacach, relacje rodzinne, najważniejsze obowiązki i rozrywki.

Pozostają nieśmiertelni dzięki wielkim przedsięwzięciom budowlanym. Ich monumentalne grobowce widoczne są nawet z orbity okołozemskiej. W końcu, jak mówi przysłowie, ludzie boją się czasu, lecz czas boi się piramid.

Leszek Będkowski

Redaktor Pomocników Historycznych

Jolanta Zarembina

Redaktor wydania

❖ Posąg faraona Ramzesa II z XVIII dynastii w Abu Simbel.

EPOKA I WŁADCY

„Gdy władza królewska zstąpiła z nieba”.
Wielkie cywilizacje
Basenu Morza Śródziemnego 10

„Každy król Górnego i Dolnego Egiptu
jest ojcem i matką wszystkich ludzi”.
Długowieczna władza faraona 18

10 najwybitniejszych władców 28

„Od matki króla po córkę Ra”.
Kobiety na tronie 34

„Trwała jest władza królewska
jak Ra na niebie”. Religia Egipcjan 42

„Załóż dom i miłuj w nim żonę swą,
jak przystoi”. Małżeństwa, rozwody,
poligamia i kazirodztwo 48

„Dom śmierci jest dla życia”.
Rytuály pogrzebowe 54

„Ozyrysie królu, odszedłeś, lecz powrócisz”.
Najwspanialsze grobowce władców 58

KONTEKSTY

„Naśladuj swych ojców i dziadów”.
Stabilne społeczeństwo 66

„Czy coś zdarzyło się w stolicy?”.
Główne centra władzy królewskiej 71

„Uczynisz dla mnie monumenty”.
Architektura jako narzędzie propagandy 74

„Ci, co kiedyś wznosili pałace”.
Życie w luksusie 78

„W kraju mojego brata złoto
jest pospolite jak pył”.
Bogactwo państwa nad Nilem 84

„Moje wojska były jak lwy
unoszące zdobycz”. Sztuka wojenna
i militarne wyprawy faraonów 88

„Olśniewający dysk słoneczny”.
Rewolucja religijna, która
wstrząsnęła państwem 96

„Doskonała mowa jest ukryta”.
Odczytanie egipskiego pisma 100

„Nasiona maku i odchody much
zmieszaj i podawaj”.
Choroby i ich leczenie 104

„Niechaj ofiarują tysiąc bochenków chleba,
sto dzbanów piwa, jednego byka”.
Specjały kuchni 112

„Nie ma królewskiej drogi
do poznania geometrii”.
Uczeni z Aleksandrii 116

„Przy jednej dosyć wielkiej piramidzie”.
Jak odkrywano starożytny Egipt 120

„Polska w uroczystych szatach
przodków swoich faraonów”.
Zaskakujące oblicza egiptomanii 127

„Dzieła większe, niżli się da to wyrazić”.
Motywy egipskie w literaturze i filmie 130

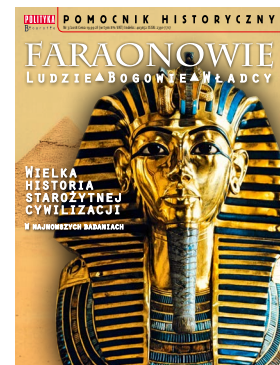
DETALE I DOKUMENTY

Kalendarz egipski	6	Twierdze egipskie	93
Mapa Nowego Państwa	7	Zaginiona armia Kambyzesa	94
Kalendarium	8	Ciało na piedestale	110
Inne cywilizacje starożytne	14	Bankiet od rana	115
Pismo klinowe	16	Latarnia na Faros	119
Pięć imion króla	21	Uczniowie Kazimierza Michałowskiego	122
Insygnia władzy	32	Odkrycie grobowca Tutanchamona	124
Boże Małżonki Amona	37	Spór o Nefertiti	126
Mit Kleopatry	40		
Święto sed	45	Wybrane teksty, m.in. inskrypcje, zaklęcia, zeznania rabusia	136
Erotyka nad Nilem	52		
Skrytka TT320	61		
Jak wznoszono piramidy	62		
Wielki Sfinks	64		
Wioska artystów	69		
Łodzie faraona	81		

PRZYJĘTA PISOWNIA

W języku egipskim nie zapisywano samogłosek (więcej o piśmie na s. 100), dlatego staroegipskie imiona i nazwy miejscowości przez lata rozwoju egiptologii były różnie odczytywane i do dziś pozostają w tej kwestii duże rozbieżności – równolegle funkcjonują odmienne zapisy, choćby *maat* lub *Ma'at* (ład świata; apostrof zaznacza, że należy wymówić obie samogłoski), *nesut* lub *nisut* (królewski tytuł). Trwają dyskusje, czy w polskim zapisie lepiej jest używać *q* czy *k*. Na potrzeby tego wydania staraliśmy się przyjąć pisownię ujednoliconą, choć nie zawsze okazało się to możliwe. Nasi autorzy w innych publikacjach, o bardziej naukowym charakterze, stosują także inny zapis. My używamy spolszczonych imion perskich i greckich władców Egiptu, a więc Dariusz, a nie Darayavahuś, Ptolemeusz, a nie Ptolemaios. Kierowaliśmy się utrwalonym przez lata kanonem, chcąc ułatwić czytelnikowi rozpoznawanie postaci; choć w najnowszym polskim tłumaczeniu pojawia się Egipcjanin Sanehet, pozostaliśmy przy bardziej znanej (XIX-wiecznej i przejętej z niemieckiego) formie Sinuhet. W niektórych przypadkach, gdy bardziej utrwalona jest nazwa grecka niż egipska, podajemy obie, np. Cheops to Chufu, a Nitokris to Netiqeret. (JZ)

❖ Na okładce: Złota maska faraona Tutanchamona inkrustowana barwnym szkłem i kamieniami pólslachetnymi, czasy Nowego Państwa.

KALENDARZ EGIPSKI

Dlaczego nie można ustalić dokładnego datowania wydarzeń w starożytnym państwie nad Nilem.

Rok kalendarzowy. Egipcjanie posługiwali się kalendarzem słonecznym. Zgodnie z ich zamysłem początek roku kalendarzowego miał być skorelowany z wylewami Nilu. Poziom rzeki zaczynał się podnosić według obecnej rachuby czasu ok. 20 lipca. Egipcjanie zaobserwowali, że wtedy o świcie na niebie pojawia się jasna gwiazda Syriusz i to powtarzające się co roku zjawisko – heliakalny wschód Syriusza – zostało uznane za początek roku trwającego 365 dni.

Rok ten dzielono na trzy czteromiesięczne pory: *achet* – wylewu (miesiące: *Thot, Paofi, Athyr, Choiak*, według obecnej rachuby czasu od lipca do końca października), *peret* – wzrostu roślin (miesiące: *Tybi, Meszir, Famenot, Farmuti*, od listopada do końca lutego) i *szemu* – zbiorów (miesiące: *Pachons, Painsi, Epifi, Messori*, od marca do końca czerwca). Każdy miesiąc miał 30 dni i dzielił się na trzy 10-dniowe tygodnie. Nowy rok zaczynał się – jak wspomnieliśmy – pierwszego dnia pierwszego miesiąca pory wylewu. Ponieważ 12 miesięcy po 30 dni daje ich 360, a cały rok miał 365, po zakończeniu ostatniego miesiąca pory zbiorów dodawano 5 dni poza rokiem (tzw. epagomenalnych). Według legendy bóg Thot wygrał je podczas gry w kości z Księżycem. Dni te były wolne od pracy i uchodziły za feralne.

Rok astronomiczny. Pełny rok astronomiczny trwa 365,24 dnia, więc po czterech latach pojawiało się przesunięcie i kalendarzowy początek roku poprzedzał astronomiczny o jeden dzień. Po 120 latach początek roku kalendarzowego wypadł miesiąc przed pojawieniem się Syriusza na niebie. Trzeba było czekać 1456 lat, żeby te dwa wydarzenia znów się zbiegły. Dlatego przez tysiąclecia w Egipcie oficjalny rok kalendarzowy był mniej lub bardziej przesunięty w stosunku do astronomicznego i nikogo nie dziwiło, że np. miesiące teoretycznie letnie – wylewu – wypadły zimą. Sytuacje, gdy rok kalendarzowy był mniej więcej zgodny z astronomicznym, były rzadkie, gdyż Egipcjanie nie korygowali kalendarza.

Rachuba lat. Egipcjanie nie stosowali ciągłej nieskończonej rachuby lat – nie odliczali upływających dziesięcioleci, stuleci od przyjętego punktu wyjściowego, jak my dzisiaj. W czasach Starego Państwa czas mierzone, nawiązując do odbywających się co 2 lata powszechnych spisów bydła. Pisano zatem: „za panowania króla X, w roku 14. spisu bydła” albo „w rok po 4. spisie bydła”. Od XI dynastii zaczęto mierzyć czas według lat

panowania kolejnych królów. Pisano zatem np. „w 5. roku panowania Ramzesa”.

Niestety, źródła pisane są pełne luk i o niektórych epokach starożytnego Egiptu wiemy mało. Nie znamy dokładnej długości panowania wszystkich królów, niekiedy nawet pełnej liczby monarchów, nie wiemy też, czy niektóre dynastie nie rządziły równolegle w różnych częściach kraju. Okresy, kiedy znamy dość dobrze następstwo królów i długości ich panowania, przeplatają się z okresami, o których wiemy za mało, by stworzyć wiarygodną chronologię względną (opierającą się na długościach panowania kolejnych królów).

Na szczęście badaczom przychodzi z pomocą astronomia. W źródłach egipskich zachowały się zapiski podające dokładną datę (dzień, miesiąc, pora roku) w konkretnym roku panowania danego króla, kiedy zaobserwowano heliakalny wschód Syriusza. Wiedząc, na jakie lata przypadła zbieżność egipskiego roku kalendarzowego z astronomicznym (z greckiego *apokatastasis* – ponowne połączenie: 2773 r. p.n.e., 1317 r. p.n.e., 139 r. n.e.) i w jakim tempie się one rozmięły (ok. 5 godz. 48 min na rok), można w miarę dokładnie wyliczyć, gdzie daną datę egipską wpisać w naszą rachubę czasu. W ten sposób dość precyzyjnie ustalono 7. rok panowania Senusereta III z XII dynastii i 9. rok panowania Amenhotepa I z XVIII dynastii. Nie jest to narzędzie idealne, bo wynik wyliczenia zależy od kilku czynników (np. ważne jest, gdzie zaobserwowano heliakalny wschód Syriusza – na północy czy południu Egiptu) i rozbieżności mogą sięgać kilkudziesięciu lat. W uściśleniu pomagają inne datowane informacje (np. nów księżycy – *pesedzientiu*, odnotowany dwa razy za panowania Thotmesa III i raz za Ramzesa II). Po możliwie najbardziej precyzyjnym ustaleniu takich kilku kluczowych dat-kotwic można wokół nich rekonstruować chronologię całościową na podstawie ustalonej chronologii względnej.

Synchronizmy. Im częściej Egipt wchodził w interakcje z państwami Bliskiego Wschodu i im dokładniej wydarzenia te obie strony odnotowywały, tym częściej można ustalić daty wiążące ze sobą chronologię Egiptu i państw bliskowschodnich. Takim wydarzeniem była np. bitwa z Hetytami pod Kadesz, jaką Ramzes II stoczył w 5. roku panowania. Dzięki synchronizmom z wydarzeniami na Bliskim Wschodzie i pisanym źródłem greckim udało się ustalić datowanie roczne wydarzeń z historii Egiptu od 664 r. p.n.e.

BARTOSZ NOWACKI

OD PIERWSZEGO DO OSTATNIEGO FARAONA

Kursywą zapisano imiona kobiet sprawujących władzę królewską. Do 664 r. p.n.e. wszystkie daty są niepewne i podane w przybliżeniu (patrz art. s. 6). Ok. 3000 r. p.n.e. margines błędu wynosi nawet 100 lat, ok. 1300 r. p.n.e. – 25 lat. Znaki zapytania wskazują władców, co do których historycy mają najwięcej wątpliwości.

Okres Predynastyczny 5300–3000

Dynastia 0 3200–3000

Królowie: **SKORPION I**, **IRIHOR**, **KA**, **SKORPION II**, **NARMER**

Ok. 3200 – najstarsze hieroglify

O. Wczesnodynastyczny 3000–2686

I dynastia 3000–2890

Królowie: **AHA**, **DŻER**, **DŻET**, **DEN**, **MERNET**, **ANEDŻIB**, **SEMERCHET**, **OAA**

Ok. 3000 – zjednoczenie Górnego i Dolnego Egiptu

II dynastia 2890–2686

HETEPSECHEMUI, **RANEB**, **NINECZER**, **SENE**, **SECHEMIB**, **PERIBSEN**, **CHASECHEM (UI)**

Stare Państwo 2686–2160

III dynastia 2686–2613

NECZERICHET (DŻESER) 2686–2667

Budowa pierwszej piramidy – schodkowej – w Sakkarze

SECHEMCHET, **SANACHT (NEBKA)**, **CHABA**, **HUNI**

IV dynastia 2613–2494

SNEFRU 2613–2589

Budowa trzech piramid królewskich: niedokończonej w Meidum, Piramidy Łamanej i Czerwonej Piramidy w Dahszur

CHUFU (CHEOPS) 2589–2566

Budowa Wielkiej Piramidy w Gizie

DŻEDEFRA 2566–2558

CHAFRA (CHEFREN) 2558–2532

Ukończenie Wielkiego Sfinksa

BAKA (?) ?

MENKAURA (MYKERINOS) 2532–2503

SZEPSKAF 2503–2498

V dynastia 2494–2345

USERKAF 2494–2487

Pierwsza świątynia solarna w Abusir

SAHURA 2487–2475

NEFERIRKARA KAKAI 2475–2455

NEFEREFRA 2455–2452

SZEPSKARA IZI 2452–2445

NIUSERRA INI 2445–2421

MENKAUHOR 2421–2414

DŻEDKARA IZEZI 2414–2375

UNIS 2375–2345

Najstarsze Teksty Piramid

VI dynastia 2345–2184

TETI 2345–2323

USERKARA (?) 2323–2321

PEPI I 2321–2287

MERENRA 2287–2278

PEPI II 2278–2184

VII dynastia dane dotyczące tej dynastii są bardzo niepewne

VIII dynastia 2184–2160

M.in. **NEFERKARA**, **NEFERKAUHOR**,

QAKARA IBI, **CHUI**

I Okres Przejściowy 2160–2055

IX/X dynastia 2160–2055

CHETI I, **CHETI II**, **CHETI III**, **MERIKARA**

XI dynastia 2125–2055

MENTUHOTEP I Przodek,

INTEF I, **INTEF II**, **INTEF III**

Wybuch wojny domowej

Średnie Państwo 2055–1650

XI dynastia 2055–1985

MENTUHOTEP II 2055–2004

Koniec wojny domowej, ponowne

zjednoczenie Egiptu

MENTUHOTEP III 2004–1992

MENTUHOTEP IV 1992–1985

XII dynastia 1985–1773

AMENEMHAT I 1985–1956

Budowa nowej stolicy

w Icti-Taui w okolicach Liszt

SENSERET I 1956–1911

AMENEMHAT II 1911–1877

SENSERET II 1877–1870

SENSERET III 1870–1831

Budowa twierdzy w Nubii

AMENEMHAT III 1831–1786

Prace melioracyjne w Fajum

AMENEMHAT IV 1786–1777

NEFERUSEBEK 1777–1773

XIII dynastia 1773–1650

Ok. 50 królów, m.in. **AMENEMHAT V**,

SEBEKHOTEP I, **HOR**, **CHENDŻER**,

INTEF IV, **SEBEKHOTEP III**

Napływ Azjatów do Delt

II Okres Przejściowy 1650–1550

XIV dynastia daty nieznane

Kilku królów, m.in. **NEHESI**

XV dynastia 1650–1550

SALITIS (SZARKEN), **BNON**, **APACHNAN**,

CHIAN, **APOPIS**, **CHAMUDI**

Rządy Hyksosów w Deltce

i ich dominacja w Egipcie

XVI i XVII dynastia 1650–1539

M.in. **INTEF V**, **RAHOTEP**, **SEBEKEMSAF I**,

INTEF VI, **INTEF VII**, **SEBEKEMSAF II**,

JAHMES I, **SEQEENRA TAA**, **KAMES**

Seqenenra Taa prawdopodobnie

zginął na skutek ran odniesionych

w walce z Hyksosami,

Kames odniósł pierwsze

zwycięstwa nad Hyksosami

Nowe Państwo 1539–1069

XVIII dynastia 1539–1295

JAHMES II 1539–1514

Zdobycie Auaris i wypędzenie

elit hyksoskich z Egiptu,

zjednoczenie kraju

AMENHOTEP I 1514–1493

THOTMES I 1493–1481

Podbój Nubii, pierwszy grób

w Dolinie Królów

THOTMES II 1481–1479

THOTMES III 1479–1425

1458 – zwycięska bitwa pod Megiddo

1446 – podczas zwycięskiej

kampanii w Syrii Thotmes III

ustawia swoją stelę nad Eufraitem

HATSZEPSUT 1473–1458

Wyprawa do krainy Punt

AMENHOTEP II 1425–1400

THOTMES IV 1400–1390

AMENHOTEP III 1390–1352

AMENHOTEP IV/ECHNATON 1352–1336
Przeniesienie dworu królewskiego do Achetaton (Amarny), rewolucja amarnańska

MERTATON 1338–1336

SMENCHKARA 1336

TUTANCHAMON 1336–1327

AI II 1327–1323

HOREMHEB 1323–1295

Militaryzacja kraju

XIX dynastia **1295–1069**

RAMZES I 1295–1294

SETHI I 1294–1279

Przywrócenie dawnego splendoru świątyniom, budowa nowej świątyni w Abydos, udane kampanie wojskowe w Kanaanie i Syrii, odbudowa międzynarodowej reputacji Egiptu

RAMZES II 1279–1213

Prowadzona z wielkim rozmachem działalność budowlana w całym kraju, m.in. budowa świątyni

w Abu Simbel, rozbudowa świątyni w Karnaku i Luksorze, budowa nowej stolicy Pi-Ramzes we wschodniej Deltcie

1274 – bitwa pod Kadesz, armia Ramzesa II starła się z wojskami króla Hetytów Muwatallisa II, bitwa skończyła się rozejmem bez rozstrzygnięcia

1258 – traktat pokojowy z Hattusilsem III, wiążący Egipcjan i Hetytów przymierzem i przyjaźnią

MERENPTAH 1213–1203

Walki z Libijczykami, odparcie ataku Ludów Morza

SETHI II 1203–1194

AMENMES 1200–1197

SIPTAH 1194–1188

TAUSERET 1188–1186

XX dynastia **1186–1069**

SETHNACHT 1186–1184

RAMZES III 1184–1153

Ok. 1180 – odparcie ataku Ludów Morza

RAMZES IV 1153–1147

RAMZES V 1147–1143

RAMZES VI 1143–1136

RAMZES VII 1136–1129

RAMZES VIII 1129–1126

RAMZES IX 1126–1108

Rozpoczyna się rabowanie grobów w Dolinie Królów

RAMZES X 1108–1099

RAMZES XI 1099–1069

III Okres Przejściowy 1069–664

XXI dynastia **1069–945**

SMENDES 1069–1043

AMENEMNESUT 1043–1039

PSUSENNES I 1039–991

AMENEMOPE 993–984

OSORKON STARSZY 984–978

SIAMON 978–959

PSUSENNES II 959–945

XXII dynastia (libijska) **945–714**

SZESZONQ I 945–925

926 – podbój Judy, zdobycie Jerozolimy

OSORKON I, TAKELOT I, SZESZONQ II, OSORKON II 874–835

Odlączenie się Teb

Kolejni królowie, m.in. **TAKELOT II, SZESZONQ III, PAMI, SZESZONQ V**

XXIII dynastia (libijska) **818–716**

M.in. **PEDUBASTIS I, AUPUT, SZESZONQ IV, OSORKON III,**

TAKELOT III

RUDAMON 754–735

Podbój Teb przez Kuszytów

Kolejni królowie, m.in. **PEDUBASTIS II, OSORKON IV**

XXIV dynastia (saicka) **727–715**

TEFNACHT I 727–720

BOKCHORIS 718–715

XXV dynastia

(nubijska/kuszycka) **744–656**

PIANCHI 744–714

Podbój całego Egiptu przez Kuszytów

SZEBITKU 714–705

SZABAKA 705–690

TAHAROA 690–664

TANUTAMON 664–656

Okres Późny 664–332

XXVI dynastia (saicka) **664–525**

PSAMETYK I 664–610

Wypędzenie Kuszytów, ponowne przyłączenie Teb, od 656 panuje nad całym Egiptem

NECHO II 610–595

PSAMETYK II 595–589

APRIES 589–570

AMAZIS (JAHMES III) 570–526

PSAMETYK III 526–525

XXVII dynastia (perska) **525–404**

KAMBYZES 525–522

DARIUSZ I 522–486

KSERKSES I 486–465

ARTAKSERKSES I 465–424

KSERKSES II 424

SOGDIANOS 424

DARIUSZ II 424–404

ARTAKSERKSES II 405–404

XXVIII dynastia **404–399**

AMYRTAIOS 404–399

XXIX dynastia **399–380**

NEFERITES I 399–393

PSAMUTHIS 393

ACHORIS 393–380

NEFERITES II 380

XXX dynastia **380–343**

NEKTANEBO I 380–360

TEOS 362–360

NEKTANEBO II 360–343

CHABBESZ (?) 343–339 (?)

Drugie panowanie perskie

(zwane też niekiedy XXXI dynastią) **343–332**

ARTAKSERKSES III 343–338

ARTAKSERKSES IV ARSES 338–336

DARIUSZ III 336–332

Okres Macedoński 332–305

ALEKSANDER III WIELKI 332–323

FILIP ARRIDAJOS 323–317

ALEKSANDER IV 317–305

Okres Ptolemejski 305–30

PTOLEMEUSZ I 305–285

PTOLEMEUSZ II 285–246

PTOLEMEUSZ III 246–221

PTOLEMEUSZ IV 221–205

PTOLEMEUSZ V 205–180

PTOLEMEUSZ VI 180–145

PTOLEMEUSZ VII 145

PTOLEMEUSZ VIII 170–116

PTOLEMEUSZ IX 116–107

PTOLEMEUSZ X 107–88

PTOLEMEUSZ IX (ponownie) 88–80

PTOLEMEUSZ XI 80

PTOLEMEUSZ XII 80–51

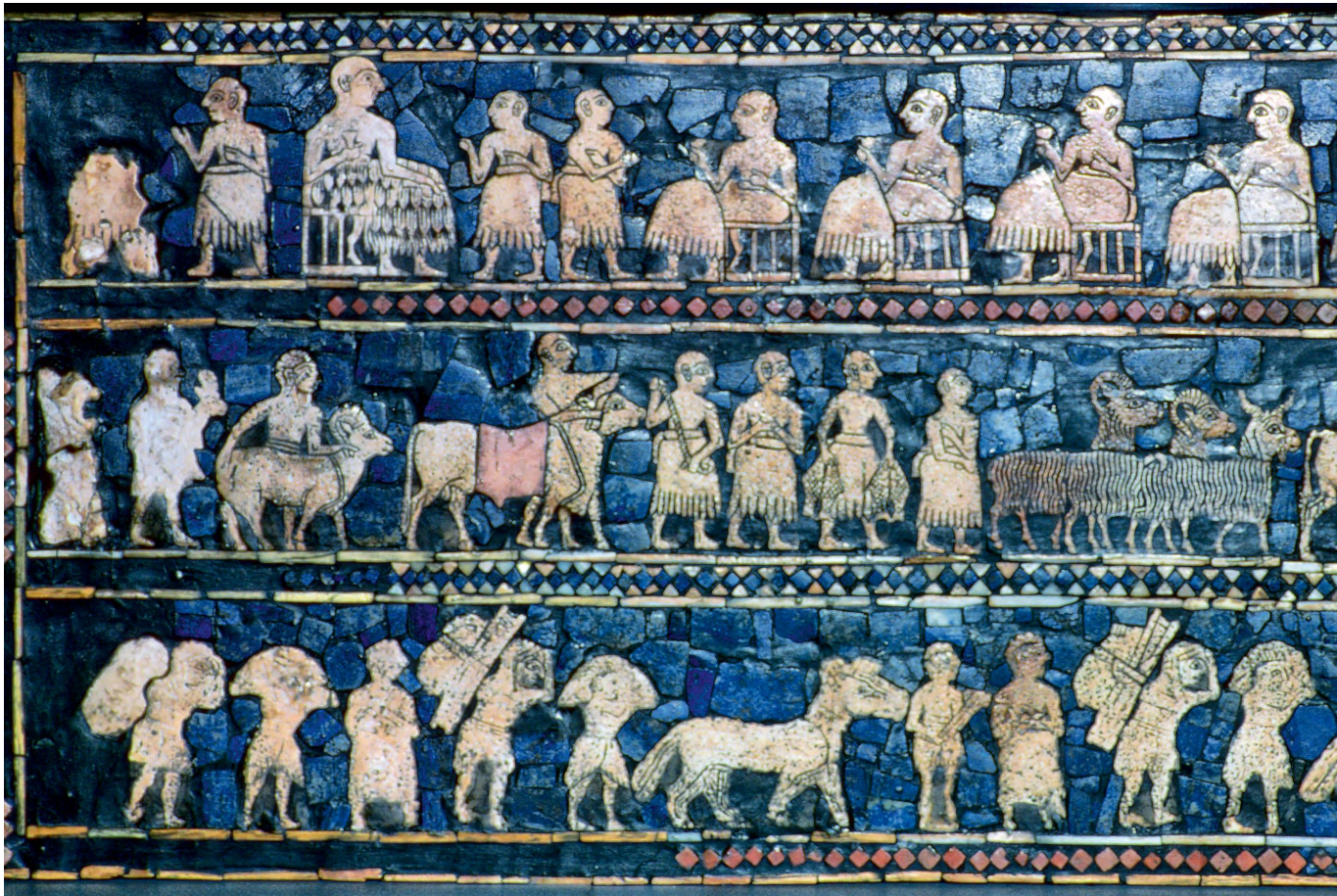
KLEOPATRA VII 51–30

PTOLEMEUSZ XIII 51–47

PTOLEMEUSZ XIV 47–44

PTOLEMEUSZ XV CEZARION 44–30

OPR. **BARTOSZ NOWACKI**

„GDY WŁADZA KRÓLEWSKA ZSTĄPIŁA Z NIEBA”
Starożytny Egipt, rządzony przez faraonów, rozwijał się
w bezpośrednim sąsiedztwie tzw. wielkich cywilizacji pisma
klinowego na Bliskim Wschodzie.

ADAM KRYSZEŃ

CYWILIZACJA SUMERYJSKA. Według jednej z definicji historia człowieka to jego dzieje poświadczane na piśmie, a wszystko, co miało miejsce wcześniej, należy do prehistorii. W południowej Mezopotamii cezura rozdzielająca obie epoki przypada na ok. 3300 r. p.n.e., wcześniej niż gdziekolwiek na świecie. Przyczyny takiego stanu rzeczy nie są do końca jasne, ale z pewnością wpływ na to miały doskonałe warunki naturalne regionu, znaczny skok technologiczny i migracje ludności. Podobnie bowiem jak Egipt był darem Nilu, tak Mezopotamia zawdzięczała swoje miejsce w historii Eufratowi i Tygrysowi. W IV tysiącleciu p.n.e. te dwie wielkie rzeki na tyle hojnie nawadniały tereny obecnego południowego Iraku, że plony zbierano tam nawet trzy razy do roku, czyniąc ten region idealnym miejscem do życia. Przyjmowanie kolejnych grup napływającej ludności ułatwiały rozwinięta irygacja, wynalazek radła, które zastąpiło motykę, oraz wóz kołowy, który pojawił się w miejsce wehikułów na płozach. Dzięki temu osady mogły powstawać z dala od koryta rzeki. Ponadto człowiek zaczął stosować koło garncarskie oraz tworzyć wyroby z miedzi, co szybko przyczyniło się do silnej specjalizacji zawodowej.

❖ Jeden z najważniejszych zabytków sztuki sumeryjskiej, tzw. Sztandar z Ur. Okładzina z muszli i lapis-lazuli skrzyni drewnianej z ok. 2600–2400 p.n.e. Ten fragment przedstawia przygotowania do uczyty w czasie pokoju.

❖ Poniżej: Rekonstrukcja zigguratu, budowanej tarasowo wieży świątynnej z Ur, wzniesionej przez Szulgiego ok. 2100 r. p.n.e.

❖ Na stronie obok: Sumeryjska figurka wotywna czciiciela boga vegetacji Abu z grobowca w Ešnunnie, ok. 2900–2600 p.n.e.

W konsekwencji w południowej Mezopotamii dokonana się – mniej więcej równolegle z tym, co działo się w dorzeczu Nilu – rewolucja urbanistyczna, czyli powstanie pierwszych na świecie miast. Najwcześniejsze znane, jak Ur, Eridu czy Nippur, były zamieszkane przede wszystkim przez Sumerów (akadyjski wyraz *szumeru* oznaczał obszar geograficzny). Prym wśród nich wiodło Uruk, biblijne Erech. Otoczone potężnymi murami ciągnącymi się przez 10 km, liczyło według obecnych ustaleń nawet do 50 tys. mieszkańców i było największym miastem na całym Bliskim Wschodzie. Podobnie jak w Egipcie, intelektualną elitę stanowiła kasta kapłańska. Ponieważ jednak gospodarka mezopotamska skupiała się wokół świątyni, do obowiązków kapłanów nie należała tylko obserwacja nieba czy wypełnianie powinności kultowych, ale też zajmowanie się bardziej przyziemnymi sprawami administracyjnymi. Nie jest przypadkiem, że to właśnie na terenie okręgu świątynnego Eanna (Dom boga Ana) w Uruk znaleziono najstarsze na świecie źródła pisane, pochodzące według ostatnich ustaleń z ok. 3300 r. p.n.e.

Choć za autorów pierwszych dokumentów uznaje się – najpewniej słusznie – właśnie Sumerów, tak naprawdę pierwsze teksty nie zawierają żadnych elementów gramatycznych pozwalających zidentyfikować język tego, kto je spisał. Najstarsze bowiem tabliczki prezentują wyłącznie schematyczne wizerunki zwierząt i dóbr oraz znaki liczbowe sugerujące bliżej nieokreślone transakcje. Zatem wbrew – intuicyjnemu być może – przekonaniu wynalazek pisma nie stanowi subtelnej emanacji ludzkiej duszy i nie wynika z chęci uwiecznienia dzieła religijnego czy poezji. Jest za to bardzo pragmatyczną odpowiedzią na potrzeby natury administracyjnej. Najstarsze teksty, choć przetrwały aż pięć tysięcy lat i budzą ekscytację współczesnych badaczy, z pewnością dla ich autorów stały się bezużyteczne już w kilka lat po ich napisaniu.

Wynalazek pisma nie przypadł w udziale tylko Sumerom. Niemal w tym samym czasie powstało pismo w dolinie Nilu (art. s. 100) oraz w Elamie, kraju po drugiej od Sumeru stronie gór Zagros, na terenie obecnego zachodniego Iranu. Strukturalne podobieństwo wszystkich trzech systemów jest uderzające, nie ma jednak dowodów na ich wspólne źródło.

❖ Za autorów pierwszych dokumentów uznaje się – najpewniej słusznie – Sumerów. Pierwsze teksty nie zawierają jednak żadnych elementów gramatycznych pozwalających zidentyfikować język tego, kto je spisał. Najstarsze tabliczki prezentują wyłącznie schematyczne wizerunki zwierząt i dóbr oraz znaki liczbowe sugerujące bliżej nieokreślone transakcje.

Nawet jeśli pismo wynaleziono dla mało spektakularnego celu prowadzenia księgowości, Sumerowie szybko uświadomili sobie potencjał nowego narzędzia. Od końca IV tysiąclecia datujemy trwający ponad tysiąc lat rozkwit kultury sumeryjskiej. To z tego okresu pochodzą najwcześniejsze ślady stosowania przez człowieka kalendarza dzielonego na 12 miesięcy, pierwsze leksykony słów ukazujące refleksję nad językiem czy sześćdziesiętny system liczenia, z którego wywodzi się obecnie stosowany podział czasu.

Pojawiają się też wówczas pieczęcie cylindryczne. Były to niewielkie wałki, nierzadko wykonane z kamieni szlachetnych i pokryte wyrytymi scenami z mitów czy rytuałów, które odciskane na glinie tworzyły małe opowieści. Pieczęcie były najczęściej zindywidualizowane i służyły do oznaczania własności, można je zatem uznać za dalekiego przodka dokumentów tożsamości.

IMPERIUM AKADYJSKIE I RENESANS SUMERYJSKI. Co najmniej od połowy III tysiąclecia p.n.e. południową Mezopotamię oprócz Sumerów zamieszkiwali również Semici, przede wszystkim Akadowie. To lud kluczowy dla całej historii starożytności: jego język był blisko spokrewniony z późniejszymi hebrajskim czy arabskim i rozdzielił się na dialekty babiloński i asyryjski. Wkrótce akadyjski miał stać się *lingua franca* ówczesnego świata, a teksty w tym języku znaleziono w niemal wszystkich archiwach starożytnego Bliskiego Wschodu.

Nazwa Akadowie wywodzi się od miasta Agade, nieznanej do tej pory stolicy imperium stworzonego przez Sargona Wielkiego ok. 2300 r. p.n.e. i obejmującego ziemie od Zatoki Perskiej po Syrię. Rzekomo autobiograficzny tekst o Sargonie rozpoczyna się niemal identycznie jak opowieść o Mojżeszu: „Moja matka kapłanka urodziła mnie w tajemnicy, włożyła do kosza i zamknęła pokrywę. Puściła mnie z biegiem rzeki, z której nie mogłem wyjść. Woda uniosła mnie, aż wyjął mnie z niej nosiwoda imieniem Akka”. Imperium Sargona przetrwało niespełna 100 lat, lecz na tyle silnie zapisało się w świadomości mieszkańców Bliskiego Wschodu, że legendy o władcy i jego wnuku Naramsinie na stałe weszły do kanonu literatury akadyjskiej, a jeszcze półtora tysiąca lat po Sargonie władcy Asyrii przyjmowali to imię na cześć starożytnego już wówczas bohatera.

Po upadku imperium akadyjskiego ziemie Sumeru i Akadu zjednoczyła na krótko tzw. Trzecia Dynastia z Ur z najsłynniejszym władcą Szulгим (ok. 2094–2047 p.n.e.), patronem sztuki i literatury, mecenasem artystów. Inskrypcje Szulgiego są ostentacyjnie propagandowe, choć władca nie przechwala się w nich dokonaniem na polu walki, lecz rzadką umiejętnością czytania i pisania, a także fundowaniem bibliotek. Być może temu władcy zawdzięczamy najstarsze znane opowieści o słynnym herosie Gilgameszu, legendarnym królu Uruk, które kilkadziesiąt lat później, przetłumaczone na babiloński i scalone w jeden utwór, stworzyły pierwszy epos w historii świata. Również w tym czasie, jak się wydaje, powstała intrygująca Sumeryjska Lista Królów, wymieniająca władców rządzących Sumerem przed Potopem: „Gdy władza królewska zstąpiła z nieba, osiadła w mieście Eridu. Królem został Alulim, rządził przez 28 800 lat”.

Wraz z upadkiem Trzeciej Dynastii z Ur kończy się epoka cywilizacji sumeryjskiej. Czarnogłowi, jak Sumerowie określali samych siebie, rozmywają się wśród innych ludów, jednak sumeryjski, jak łacina w średniowieczu, funkcjonował jako język nauki i religii przez kolejne dwa tysiące lat.

HAMMURABI I BABILON. Na początku II tysiąclecia p.n.e. do Mezopotamii napłynęła nowa fala Semitów – Amoryci – tworząc w Dwurzeczu nowe królestwa lub przejmując władzę w starych. Ówczesny układ sił dobrze oddaje list do Zimri-lima, króla Mari, napisany przez jego szpiega działającego na babilońskim dworze: „Króla, który byłby potężny sam z siebie, nie ma. Za Hammurabim, mężem z Babilonu, idzie dziesięciu, piętnastu królów. Tyleż samo idzie za Rimsinem, mężem z Larsy. Za Ibalpielem, mężem z Esznun-ny, za Amutpielem, mężem z Jamchadu, idzie dwudziestu królów”.

Impas ostatecznie przełamał Hammurabi (ok. 1792–1750 p.n.e.). Zdobywając nowe ziemie oraz umiejętnie zawierając i zrywając sojusze, zdołał opanować niemal całą Mezopotamię. Stolica nowego imperium, Babilon, którego współczesna nazwa to zgrezycyzowana forma akadyjskiego *Bāb-ilim*, oznaczającego bramę boga, awansowała wówczas na najpotężniejszy ośrodek w regionie. Wraz z rosnącą potęgą miasta zwiększała się też rola jego głównego boga Marduka.

Najsłynniejszym dokonaniem Hammurabiego jest zbiór ponad 280 praw, wyrytych na dwumetrowej steli z bazaltu, którą można podziwiać dziś w Luwrze. Jak czytamy w prologu, władca, określający się „królem prawa”, stworzył kodeks, aby każdy „uciśniony” mógł stanąć przed stelą i kazać odczytać sobie jej treść, aby „zrozumiał swą sprawę,

❖ Figurka kobiety charakterystyczna dla sztuki Akadów, terakota z Ur, 2300–2000 p.n.e.

Świat śródziemnomorski ok. 1300 r. p.n.e.

a jego serce urosło”. Prawa funkcjonowały wedle znanej również z Biblii zasady „oko za oko, ząb za ząb”, co obrazują poniższe paragrafy: „Jeśli obywatel w ścianie domu wyłom uczynił, przed wyłomem tym zabije się go i powiesi (go)”, „Jeśli żona obywatela z powodu innego mężczyzny męża swego pozwoliła zabić, kobietę tę wbije się na pal”.

Dokonania Hammurabiego nie ograniczają się do polityki i prawodawstwa. Rządy tego władcy to złoty wiek kultury i literatury babilońskiej. Dialekt z tamtego okresu, zwany starobabilońskim, uznaje się za najczystszy w całej historii języka akadyjskiego. Powstały wielkie dzieła literackie, m.in. mit o potopie z pierwowzorem Noego, Atrahasisem. Obok kultu państwowego rozprzestrzenił się kult personalny, na co wskazują figurki wotywnie reprezentujące wiernych. Pojawiła się również tzw. literatura mądrości, prekursorka filozofii. W efekcie za czasów Hammurabiego i jego następców Babilon wyrósł na kulturową stolicę świata. I jeśli nawet politycznie Babilonia miała w późniejszych okresach swoje wzloty i upadki, myśl babilońska zdominowała dyskurs intelektualny na Bliskim Wschodzie na kolejne tysiąc lat.

Potęga dynastii starobabilońskiej załamała się tak gwałtownie, jak powstała, zaledwie w ciągu jednego pokolenia. Kres jej położył cios zadany z zupełnie niespodziewanej strony – z Azji Mniejszej.

ASYRYJSKA KOMPANIA HANDLOWA. Dwa stulecia przed Hammurabim, ok. 2000 r. p.n.e., z leżącego w północnej Mezopotamii miasta Aszur, stolicy młodej jeszcze wówczas Assyrii, wyruszyły zmierzające na północ karawany. Ich celem była oddalona o ponad 1 tys. km i dwa miesiące podróży środkowa Azja Mniejsza. Karawany z objuczonymi osłami (wielbłądy pojawią się w Mezopotamii dopiero za tysiąc lat) wiozły importowaną z Babilonii tkaninę oraz niezbędną do produkcji brązu cynę, którą sprowadzano aż z Afganistanu. Wkrótce te cenne towary asyryjscy kupcy mieli zacząć wymieniać na srebro i złoto, zapoczątkowując dwustuletni okres intensywnej wymiany handlowej pomiędzy Assyrią a miastami-państwami Azji Mniejszej.

Wielki sukces modelu biznesowego Asyryjczyków przyniósł w konsekwencji powstanie w Azji Mniejszej asyryjskich kolonii handlowych, zwanych *kārum*, które szybko zamieniły się w prawdziwe asyryjskie diaspory zamieszkałe przez rodziny sprowadzane z Mezopotamii. Czasy te są świetnie udokumentowane przez ponad 20 tys. listów znalezionych w najważniejszej kolonii – Kanesz. Pisane były przez kupców, co w świecie, w którym piśmienna była jedynie wąska klasa wykształconych skrybów, stanowi ewenement.

❖ Bazaltowa stela z kodeksem praw Hammurabiego. Król stoi przed bogiem sprawiedliwości Szamaszem. Poniżej reliefu wryto tekst kodeksu pismem klinowym, 1790–1750 p.n.e.

❖ Mężczyzna z antylopą i małpą, trzymający skórę lamparta. Asyryjska figurka z kości słoniowej z VIII w. p.n.e.

Przyczyny załamania się systemu kolonii pozostają nieznane. Kupcy zniknęli z Anatolii ok. 1800 r. p.n.e., jednak ich działalność w trwały sposób zmieniła dynamikę geopolityczną regionu. Lokalni władcy rozpoczęli walkę o hegemonię, która doprowadziła do powstania królestwa hetyckiego (Hatti) ze stolicą w jednym z największych miast całego starożytnego Bliskiego Wschodu, Hattusas (obecnie Boğazköy, 150 km na wschód od Ankarę).

HETYCI – PIERWSI INDOEUROPEJCZYCY. Tak jak pojawienie się na mapie świata w XVII w. p.n.e. kraju hetyckiego zapowiadało nadejście nowej ery na całym Bliskim Wschodzie, tak też odkrycie Hetytów dla nauki na początku XX w. otworzyło nowy rozdział w badaniach szeroko pojętej kultury europejskiej. Oto bowiem okazało się, że lud znany wcześniej z mało pouczających wzmianek w Biblii stworzył w istocie potężne imperium rozciągające się w dobie swego największego rozkwitu od wybrzeży Morza Egejskiego po tereny środkowej Syrii. Dodatkowo, gdy w 1916 r. czeski badacz Bedrich Hrozný zdołał odcyfrować język tabliczek, których dziesiątki tysięcy odnaleziono w Hattusas, zrozumiano, że hetycki jest językiem indoeuropejskim. Odkrycie nowego członka rodziny zrzeszającej niemal wszystkie języki Europy (w tym polski) oraz wiele języków Iranu i Indii, jednak o setki lat starszego niż greka czy sanskryt, wywołało prawdziwą sensację. Okazało się, że źródła cywilizacji europejskiej, do tej pory umiejscawiane w starożytnej Grecji, w rzeczywistości są znacznie wcześniejsze.

Już pierwsi królowie hetyccy przebojem wdarli się na scenę dziejów. Hattusilis I najechał Syrię i złupił Aleppo, które już wówczas stanowiło ważny ośrodek polityczny i religijny. Jego następca Mursilis I w 1595 r. p.n.e. dotarł aż do wielkiego Babilonu, który napadł i splądrował, kładąc kres dynastii starobabilońskiej, do której należał Hammurabi. Zbyt wielkie ambicje królów wpędziły wkrótce kraj w okres chaosu i zamachów stanu. Odrodzenie przyniósł dopiero król Telipinus, który spisał historię Hetytów i zreformował kraj. Jednak prawdziwa wielkość i dominacja Hatti na Bliskim Wschodzie miały nadejść w XIV w. p.n.e., wraz z epoką wielkich mocarstw, o czym niżej.

Choć Hetyci cieszą się złą sławą brutalnych najeźdźców, większość z 30 tys. odkrytych tekstów hetyckich ukazuje ich raczej jako bogobojny lud, którego władcy

INNE CYWILIZACJE STAROŻYTNE

Chiny. Cesarza Żółtego, mitycznego założyciela państwa, oraz jego następców Yao i Shuna, Chińczycy lokują w epoce legendarnej (ok. 2697–1600 p.n.e.). Pod jej koniec w dalekim Egipcie faraonów dobiegały kresu rządy szóstej już dynastii, stały królewskie piramidy ze spisanimi na ich ścianach tekstami religijnymi, zadziwiał Wielki Sfinks. Pierwsze potwierdzone badaniami archeologicznymi rządy w Chinach (dynastii Shang) – datowane w przybliżeniu na lata 1600–1045 p.n.e. – przypadły na czas, gdy Egipt miał za sobą złote lata Średniego Państwa i dwanaście udokumentowanych dynastii. Gdy pod rządami władcy dynastii Quin zjednoczone cesarstwo wchodziło w wiek dziecięcy (od 221 r. p.n.e.), imperium faraonów schodziło ze sceny.

Indie. Najstarszą znaną cywilizację doliny Indusu datuje się na 2600–1900 p.n.e. Początków organizacji państwowej Indii można szukać w XIV w. p.n.e., gdy po podbiciu przez Ariów doliny Gangesu powstała monarchia Bharatów. W Egipcie trwało już Nowe Państwo XVIII dynastii. O organizacji politycznej Indii Północnych wiadomo więcej dopiero od ok. VI w. p.n.e. Ta epoka licznych królestw (tzw. dziewięciu Nandów)

trwała prawdopodobnie do 323 r. p.n.e. Tymczasem od 332 r. p.n.e. Egipt, dawno mający za sobą czasy świetności, był zajęty przez wojska Aleksandra Macedońskiego. Poprzez jego osobę splotły się historie obu krajów, bo w 327 r. p.n.e. władca ruszył na Indie, gdzie w nieudanej kampanii zajął część ziem. O największym terytorialnie i najsilniejszym imperium – Maurjów – w starożytnych Indiach można mówić od 322 r. p.n.e. I znów – dla Egiptu faraonów to schyłek jego dziejów.

Grecja. Rozwojowi na Krecie cywilizacji minojskiej (ok. 3500 r. p.n.e.) odpowiadają w Egipcie czasy sprzed pierwszej dynastii i zjednoczenia. Jednak Kreteńczycy nie byli przodkami Greków. A cywilizacja grecka, która stanowiła podstawę cywilizacji europejskich, zaczęła swoje dzieje na początku I tysiąclecia p.n.e. – wtedy powstał organizm polityczny nazwany polis. Egipt – wówczas pogrążony w chaosie – zmierzał już ku Okresowi Późnemu, w którym władzę przejęli Persowie. Grecy, zmagający się z nimi od VI w. p.n.e., pokonali ich w końcu i w Egipcie, zostając tam faraonami (Ptolemeusze). (JZ)

spędzali w ciągu roku całe miesiące na obchodzeniu świąt, objeżdżaniu ośrodków kultowych i składaniu ofiar bogom. Co więcej, relacje z innymi krajami Hetyci sankcjonowali traktatami (wasalnymi lub parytetowymi), czym różnili się od innych ludów, szczególnie Egipcjan. Legalistyczne zamiłowania królów hetyckich ujawniają się również w licznych instrukcjach dla poszczególnych grup zawodowych, w najmniejszych szczegółach opisujących obowiązki burmistrzów miast, straży przybocznej króla czy personelu pałacowego. Podobnie jak Babilończycy, tak i Hetyci mieli swoje prawo. Od babilońskiego i biblijnego różniło je przede wszystkim odejście od zasady odwetu. Uszkodzenia ciała karano grzywną, a śmierć groziła niemal wyłącznie za przestępstwa seksualne lub niesubordynację wobec króla: „Jeśli ktoś złamie wolnemu człowiekowi rękę lub nogę, zapłaci 20 szekli srebra ze swojego majątku”, „Jeśli człowiek odgryzie wolnemu człowiekowi nos, zapłaci 40 szekli srebra ze swojego majątku”.

EPOKA WIELKICH MOCARSTW. W XV w. p.n.e. Bliski Wschód wkroczył w arcyciekawą, trwającą trzy stulecia epokę intensywnych kontaktów międzynarodowych i rozgrywek dyplomatycznych, których kulminacją przypadła na XIV w. i które skończyły się tragicznie dla niemal wszystkich graczy. Jest to najlepiej poświadczony okres w całej historii regionu – pismo klinowe było wówczas używane dla ponad 10 języków (ramka s. 16).

W XV w. podboje Thotmesa III (art. s. 88) przesunęły granice Egiptu daleko w głąb Syrii i Palestyny, w wyniku czego kraj faraonów wszedł w bezpośredni kontakt z potężnym huryckim państwem Mitanni. Mniej więcej w tym samym czasie hetycki król Tudhalijas I zwyciężył w zachodniej Azji Mniejszej koalicję ponad 20 państw, wśród których po raz pierwszy w dziejach pojawiła się nazwa Troja. Do koalicji należeli też najprawdopodobniej Grecy. Nazwa koalicji, Assuwa, skrywa, jak się wydaje, pierwotną formę miana Azja. Wkrótce, za czasów króla Suppiluliumasa I, imperium hetyckie rozrosło się również w kierunku Syrii, gdzie graniczyło najpierw z Mitanni, a potem z Egiptem.

W Babilonii polityczną lukę po najeździe Hetytów w 1595 r. p.n.e. wypełnili Kasyci, tajemniczy lud niejasnego pochodzenia. Nowi władcy przyjęli kulturę babilońską tak dalece, że ich własny język znamy wyłącznie z imion królów. Za kasyckiego panowania w Babilonii powstały największe dzieła literackie, jak słynny epos o Gilgameszu, odnawiano świątynie, wznoszono potężne zigguraty (budowane tarasowo wieże świątynne).

Początkowe wrogie kontakty między mocarstwami ustąpiły w XIV w. p.n.e. na rzecz pokoju i intensywnej wymiany dyplomatycznej. Ambasadorowie podróżowali po całym Bliskim Wschodzie, docierając nawet na Krete i do świata egipskiego. Dobijano wielkich targów i aranżowano małżeństwa międzydynastyczne. Artyści i architekci tworzyli wspaniałe dzieła sztuki, a słynni lekarze podróżowali na obce dwory, by ulżyć tamtejszym monarchom.

Najcenniejsze źródła tego okresu pochodzą z Egiptu, z miejscowości Amarna. Odkryte tam bogate archiwum zawiera międzynarodową korespondencję Amenhotepa III i Echnatona, określanego niekiedy heretyckim faraonem (art. s. 96). Większość listów napisano po akadyjsku, który, podobnie jak obecnie angielski, stanowił na starożytnym Bliskim Wschodzie język dyplomacji. Najwięksi królowie, władcy Egiptu, Hatti, Mitanni czy Babilonii zwracali się do siebie w listach, używając terminu „brat”, co wskazuje na ich równorzędny status. Jak każda elitarna grupa, tak i ten klub wielkich mocarstw musiał rozważać kandydatury na nowych członków. O tym, jak trudno było zostać przyjętym, przekonał się Asyryjczyk Adad-nirari I, który, uznawszy, że stał się wystarczająco potężnym władcą, zwrócił się do króla hetyckiego w liście per „bracie”. Odpowiedź była jednoznaczna: „Z jakiej racji miałbym ci pisać o braterstwie? Czy ty i ja jesteśmy z tej samej matki? Ani mój dziad, ani ojciec nie pisali do króla Asyrii o braterstwie, zatem i ty nie pisz mi o braterstwie i byciu wielkim królem. Nie życzę sobie tego!”.

W końcu XIV w. p.n.e. w wyniku zabójstwa księcia hetyckiego w drodze do kraju nad Nilem (art. s. 96) stosunki między Hatti a Egiptem uległy gwałtownemu pogorszeniu. Za panowania Ramzesa II doszło w 1274 r., pod Kadesz, do jednej z największych bitew starożytności (art. s. 88 i 137), która nie przyniosła jednak rozstrzygnięcia. Niedługo później, w 1258 r. p.n.e., królowie obydwu mocarstw, Ramzes II i Hattusilis III, zawarli tzw. wieczny pokój, który miał na zawsze połączyć przyjaźnią królestwa Egiptu i Hatti. Spisany (w wersji hetyckiej) na srebrnej tablicy dokument uważa się za pierwszy traktat pokojowy na świecie, a jego kopia znajduje się obecnie w siedzibie ONZ w Nowym Jorku. Wersję egipską Ramzes II rozkazał wykuć na ścianach świątyń w Karnaku i Ramesseum.

Epoka wielkich mocarstw dobiegła końca w XII w. p.n.e., kiedy cały Bliski Wschód dotknęły długie i gwałtowne przemiany. W nieznanych okolicznościach przestało istnieć

❖ Posąg asyryjskiego króla Aszurnasirpala II, IX w. p.n.e.

❖ Głowa Sargona Wielkiego, twórcy imperium akadyjskiego, odnaleziona w Niniwie, wykonana z brązu, ok. 2350 r. p.n.e.

królestwo Hetytów, Egipt utracił swoje wpływy w Syrii, wiele z miast kanaanejskich zostało zniszczonych w gwałtownych pożarach, zaś Babilonia i Asyria pogrążyły się w chaosie. Przez długi czas w świecie naukowym pokutowała opinia bezkrytycznie opierająca się na dokumentacji egipskiej i przypisująca całą winę najazdom tzw. Ludów Morza (art. s. 88). Obecnie jednak przycywno upatruje się raczej w całej gamie zjawisk obejmujących zmiany klimatyczne, kryzys gospodarczy, powstania ludności, ruchy etniczne i wrogie najazdy. Niezależnie od powodów załamanie się dotychczasowego porządku oznacza również brak źródeł pisanych pozwalających zbadać ten okres. Gdy nastąpiło nowe tysiąclecie, świat wyglądał już zupełnie inaczej.

ASYRIA: NARODZINY IMPERIALIZMU. Nowa rzeczywistość oznaczała przede wszystkim ogromne zmiany w składzie etnicznym Bliskiego Wschodu. Tereny południowej Syrii i Palestyny zajęły osiedla przybyłych niedawno Izraelitów. Na północ od nich istniały duże portowe miasta, jak Tyr, Sydon czy Byblos, teraz jednak uwolnione spod władzy Egiptu. Północną Syrię wypełniły tzw. państwa neohetyckie zapisujące swoje inskrypcje lokalnymi hieroglifami, w których po raz pierwszy pojawiła się nazwa Palestyna. W Azji Mniejszej narodziły się królestwa Frygii i Lidii. W Mezopotamii, w wyniku napływu Aramejczyków, używany od czasów Sargona Wielkiego akadyjski został stopniowo wyparty jako język mówiony Dwurzecza.

W VIII w. p.n.e. z tej mozaiki państw wyłoniła się Asyria, która za rządów Sargona II (722–704 p.n.e.) zdominowała region, zagarniając m.in. Babilon. Potomkowie władcy, zwani Sargonidami (704–609 p.n.e.), to znani z Biblii królowie Senacheryb, Asarhaddon i Aszurbanipal. Asyria bardzo szybko zagarniała kolejne ziemie, a jej władcy w obszernych inskrypcjach ostentacyjnie podkreślali swoją nieugiętość w podbojach i brutalność w karaniu niesubordynacji. Powstanie w Babilonie Senacheryb sfluścił, dopuszczając się świętokradztwa: „Zaatakowałem je jak huragan i powaliłem niczym burza (...). Nie oszczędziłem jego mieszkańców, ani starych, ani młodych; ich zwłokami pokryłem ulice. Splądrowałem i zniszczyłem domy, od fundamentów po dachy strawił je ogień (...), aby ludy ukorzyły się przed jego [boga Aszura] potęgą, w darze dla najodleglejszych narodów zebrałem popiół Babilonu, a jego część pozostawiłem w zamkniętym dzbanie w świątyni Nowego Roku”. Następca Senacheryba, Asarhaddon, wkrótce jednak odbudował Babilon i podporządkował sobie kolejne terytoria, w tym również Egipt. Ostatni z wielkich Sargonidów, Aszurbanipal, zniszczył potężne królestwo Elamu na wschodzie, w symbolicznym geście posypując jego stolicę, Suzę, solą.

W efekcie w ciągu stulecia Sargonidzi podbili niemal cały Bliski Wschód, rozciągając swą kontrolę od Morza Śródziemnego

PISMO KLINOWE

❖ Fragment glinianej tabliczki z ok. 2400 r. p.n.e.

Najstarszy i, obok egipskich hieroglifów, najdłużej stosowany przez człowieka system zapisu. Swoją nazwę bierze od kształtu znaków przypominających gwoździe lub kliny. Wyciskano je zwykle rylcem trzcinowym trójkątnie zakończonym w mokrej glinie uformowanej w tabliczki. Teksty ryto również w kamieniu i metalu, a także na wypełnionych woskiem tabliczkach z drewna lub (rzadko) z kości słoniowej.

Pierwszym językiem, dla którego stosowano pismo klinowe, był sumeryjski, lecz wkrótce pismo adaptowano dla akadyjskiego, z jego dialektami babilońskim i asyryjskim. W II tysiącleciu p.n.e. pismo klinowe zaczęto stosować dla kolejnych języków, jak hetycki czy hurycki. W efekcie system ten służył do zapisu ponad 10 języków z różnych rodzin. Ponieważ większość cywilizacji stosujących pismo klinowe

zapożyczyło je z Babilonii, wraz z nim przejęły istotne aspekty kultury sumeryjskiej i babilońskiej. Ta dyfuzja doprowadziła do powstania wspólnoty kulturowej, która znajduje odzwierciedlenie w spotykanym niekiedy terminie „cywilizacja pisma klinowego”. Niezależnie od tego, dla jakiego języka stosowano pismo klinowe, system był ten sam; każdy znak mógł być odczytany na dwa lub trzy sposoby: jako całe słowo, jako sylaba lub (w przypadku niektórych znaków) jako determinatyw, czyli znak obecny tylko w zapisie i nieczytany, wskazujący kategorię słowa, obok którego był stawiany. Determinatywy służyły do określania imion męskich i żeńskich, nazw geograficznych, nazw roślin, wyrobów z drewna, skóry, kamienia itd. (AK)

po Zatokę Perską i od Azji Mniejszej na północy po Egipt na południu. Trybut przyśyłali im władcy z tak odległych krain, jak Frygia, Jatnana (ob. Cypr) czy Dilmun (ob. Bahrajn). Polityczny makiawelizm Sargonidzi łączyli z wielkim zamięłwaniem do literatury i sztuki. W kolejnych stolicach asyryjskich powstały olbrzymie pałace pełne fantastycznych reliefów, które dziś można podziwiać w wielu muzeach świata. Innowacyjne prace architektoniczne zwińczyło powstanie w Niniwie za czasów Senacheryba cudu techniki, słynnych Wiszących Ogrodów, które późniejsi autorzy klasycyjni mylnie lokalizowali w Babilonie. W tym samym mieście Aszurbanipal ufundował słynną wielką bibliotekę, mieszczącą 20 tys. dzieł, której odkrycie w 1848 r. przez Austina H. Layarda istotnie przyczyniło się do odcyfrowania pisma klinowego.

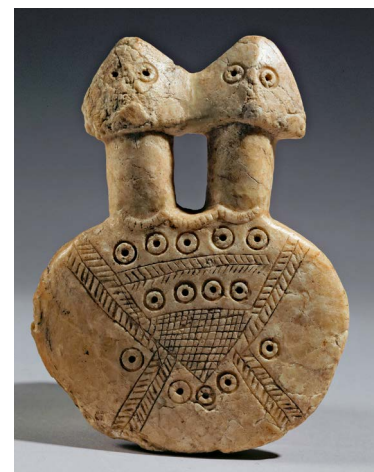
Asyria okazała się jednak kolosem na glinianych nogach. Śmiertelny cios spadł nagle. W 612 r. p.n.e. przybyli ze wschodu Medowie wraz z babilońskimi siłami pod wodzą króla Nabopolasara zdobyli Niniwę, a trzy lata później padła ostatnia asyryjska twierdza.

IMPERIUM NOWOBABILOŃSKIE. Wraz z upadkiem Asyrii niepodległa Babilonia wkroczyła w najdonioślejszy okres w swoich dziejach – rządy dynastii nowobabilońskiej, inaczej zwanej chaldejską. Jej największy władca Nabuchodonozor II (605–562 p.n.e.) jeszcze jako książę pokonał egipskie wojska faraona Necho II pod Karkemisz przy obecnej granicy syryjsko-tureckiej. Babilonia szybko urosła do rangi hegemonu na Bliskim Wschodzie, kontrolując większość ziem wcześniej opanowanych przez Asyrię. Nabuchodonozor II szczególnie silnie zaznaczył się w pamięci żydowskiej – dwukrotnie stłumił bunt w królestwie Judy, zdobywając Jerozolimę, niszcząc Pierwszą Świątynię i deportując w 587 r. p.n.e. część ludności. To, co z babilońskiej perspektywy było raczej mało znaczącym epizodem, Stary Testament przedstawia jako jeden z najdramatyczniejszych momentów w historii Żydów – wygnanie babilońskie (w polskiej tradycji często niepoprawnie tłumaczone jako „niewola babilońska”). Biblijna wersja tych wydarzeń znacząco przyczyniła się do obecnego obrazu Babilonu w kulturze Zachodu jako siedliska zła, upadku i rozpusty.

Babilon za czasów dynastii chaldejskiej to perła wśród miast. Liczący nawet 100 tys. mieszkańców, rozłożony po obu brzegach Eufratu, mieścił ponad tysiąc sanktuariów i wiele pałaców, z czego siedziba króla, tzw. Pałac Południowy, liczyła 43 tys. m kw. Główną arterią miasta stanowiła imponująca droga procesyjna obramowana granatowym glazurowanym murem zdobionym płaskorzeźbami lwów i smoków. Ulica kończyła się słynną Bramą Isztar, pod którą można dziś przejść w berlińskim Muzeum Pergamońskim. W centrum Babilonu wznosił się kompleks świątynny Marduka Esagila i kolosalny siedmiopiętrowy ziggurat Etemenanki, „Dom podstawy nieba i ziemi”, wznoszący się być może nawet na 91 m. Jego wspomnienie przechowuje Biblia w postaci opowieści o wieży Babel.

Podobnie jak Asyria, Imperium Nowobabilońskie spotkało swój koniec wkrótce po okresie największej chwały. Za panowania ostatniego króla Nabonida w 539 r. p.n.e. król Persów Cyrus Wielki przejął bez walki władzę w Babilonie. Tak jak tysiąc lat wcześniej Kasyci, tak też władcy achemenidzcy uszanowali tradycję babilońską i z czcią odnosili się do bogów Babilonu. Imperium Achemenidów ogarnęło wkrótce większą część Bliskiego Wschodu, a wspamiętany pomnikiem ich potęgi jest inskrypcja Dariusza I wyryta 100 m nad ziemią w skale Behistun w trzech językach: po staropersku, elamicku i akadyjsku.

ŚMIERĆ CYWILIZACJI. Kres cywilizacji pisma klinowego przynosi kampania wojenna Aleksandra Wielkiego, który w 331 r. p.n.e. podbił Mezopotamię. Choć akadyjskie i sumeryjskie teksty powstawały jeszcze przez następne kilkadziesiąt lat, pismo klinowe stopniowo ustępowało pola znacznie prostszemu alfabetom aramejskiemu i greckiemu. Za czasów Antiocha I babiloński kapłan Berossos spisał jeszcze dzieje Babilonii w greckim dziele „Babyloniaka”, jednak epoka starożytnego Bliskiego Wschodu nieuchronnie dobiegała końca. Wkrótce wielkie cywilizacje Babilonu i Asyrii stały się jedynie mało zrozumiałymi i nieodpowiadającymi rzeczywistości historiami autorów greckich, rzymskich czy żydowskich, a ich prawdziwe oblicze zostało utracone dla świata na niemal dwa tysiące lat.

❖ Kobięcy dwugłowy idol z Kanesz, wykonany z alabastrem, ok. 2000 r. p.n.e.

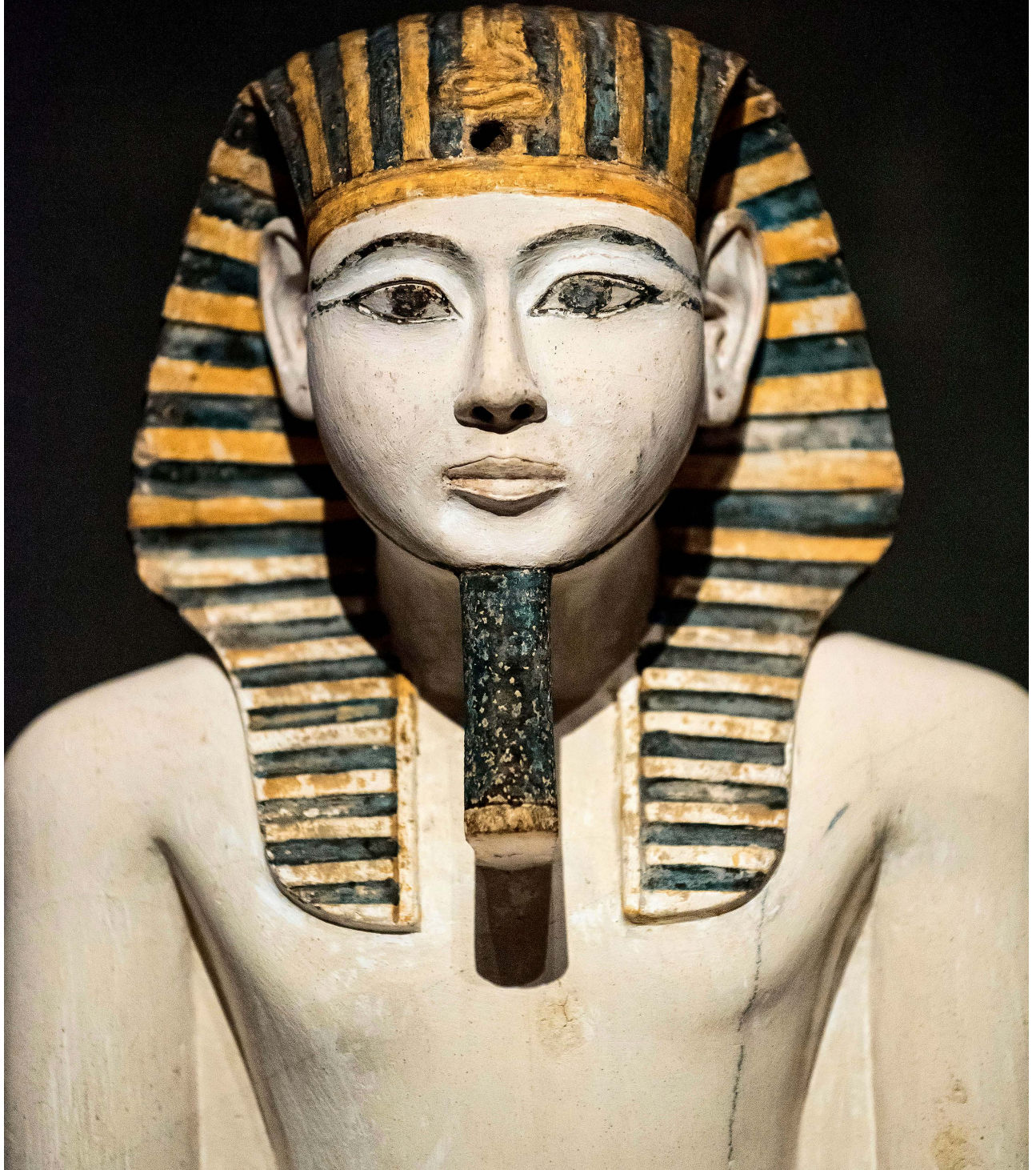
❖ Współczesne wyobrażenie, jak mogły wyglądać wiszące ogrody, które zresztą były w Niniwie, a nie w Babilonie.

ADAM KRYSZEŃ

„KAŻDY KRÓL GÓRNEGO I DOLNEGO EGIPTU JEST OJCEM I MATKĄ WSZYSTKICH LUDZI”

Faraonowie władali jedną z najwspanialszych cywilizacji
w dziejach świata. Instytucja ich urzędu była tak silna,
że przetrwała niepodległy Egipt.

BOSCY FARAONOWIE. Słowo faraon wywodzi się z egipskiego *Per Aa* oznaczającego Wielki Dom. Początkowo było to jedno z określeń królewskiego pałacu, z czasem zaczęło odnosić się także do zamieszkującego w nim władcy. Najważniejszym z królewskich tytułów (ramka s. 21) był jednak bez wątpienia *nesut biti*, dosłownie: ten, który należy do trzciny i pszczoły. Te ostatnie były symbolami dwóch części, na które dzieliła się ziemia faraonów: Górnego i Dolnego Egiptu. Dolny (symbol pszczoły) obejmował Deltę Nilu, zaś Górny (symbol trzciny) rozciągał się od współczesnego Kairu aż do okolic dzisiejszego Asuanu.

Dla starożytnych Egipcjan król był żywym wcieleniem Horusa (art. s. 42), boga nieba i władzy królewskiej jako takiej. Jak bowiem stwierdził Rechmira, wezyr (zwierzchnik królewskiej administracji, art. s. 66) z czasów Thotmesa III z XVIII dynastii: „Każdy król Górnego i Dolnego Egiptu jest bogiem, dzięki wskazaniom którego możliwe jest życie, ojcem i matką wszystkich ludzi, i nie ma sobie równego”. Jako istota o podwójnej – boskiej i ludzkiej – naturze faraon był jedynym pośrednikiem między bogami a ludźmi, jedyną osobą upoważnioną do kontaktów z tymi pierwszymi. Boskość króla była tak potężna, że zwykły śmiertelnik nie mógł go nawet dotknąć, nie narażając się przy tym na negatywne skutki działania boskiej mocy.

Dla starożytnych Egipcjan najważniejszym zadaniem króla było nieustanne podtrzymywanie porządku *Maat*, kosmicznego ładu, ustanowionego przez boga słońca Ra w momencie stworzenia świata. Z tego wynikały wszystkie zadania szczegółowe, jak obrona kraju przed wrogami zewnętrznymi (art. s. 88) i wewnętrznymi, troska o właściwą redystrybucję zapasów, budowa świątyń itp., gdyż każde, choćby najmniejsze niedopatrzenie ze strony króla wiązało się mogło z naruszeniem delikatnej i kruchej harmonii *Maat*.

DYNASTIA ZERO: DROGA DO ZJEDNOCZENIA.

Starożytni Egipcjanie wierzyli, że na początku ich krajem władali bogowie, z których pierwszym był Ra. Po dynastii bogów i półbogów rządy objąć mieli ludzie. Pierwszym z nich miał być niejaki Menni, którego Grecy nazwali Menezem (art. s. 28). Badania archeologiczne wykazały jednak, że rzeczywistość była dużo bardziej skomplikowana.

Początki cywilizacji starożytnego Egiptu sięgają VI tysiąclecia p.n.e., gdy na terenie Dolnego Egiptu pojawiły się pierwsze kultury neolityczne. Kolejne powstawały zarówno w Dolnym, jak i w Górnym Egipcie w V i IV tysiącleciach p.n.e. Najważniejszą z nich była górnoegipska kultura Nagada, która swym

zasięgiem obejmowała także teren Deltę. O ogromnym znaczeniu władców nagadyjskich, określanych umownym terminem dynastii 0, może świadczyć kilkakrotnie naczyń na wino sprowadzonych aż z Palestyny, odkrytych w grobowcu króla Skorpiona I na nekropoli Umm el-Qaab w Abydos. W tym samym miejscu znaleziono również najstarsze znane hieroglify, datowane na ok. 3200 r. p.n.e., co najlepiej świadczy o wysokim stopniu rozwoju wczesnego państwa nagadyjskiego.

Wiemy już dzisiaj (m.in. dzięki odkryciom polskich archeologów pracujących na stanowisku Tell el-Farcha we wschodniej Delfcie Nilu, art. s. 122), że dawne teorie o podboju Dolnego Egiptu przez władców Górnego należy odrzucić. W rzeczywistości zjednoczenie było długotrwałym procesem, wynikiem pogłębiającego się mieszania kultur i stopniowego rozprzestrzeniania się kultury Nagada na północ. Możliwe jednak, że w ostatniej fazie jeden z władców z dynastii 0 musiał użyć siły, aby podporządkować sobie lokalnych przywódców z północy, którzy ze względu na uwarunkowania geograficzne nigdy nie zdołali stworzyć jednolitego państwa podobnego do domeny władców nagadyjskich.

Być może właśnie takie wydarzenie przedstawiono na słynnej Palecie Narmera – kamiennej płycie z przełomu IV i III tysiąclecia (ok. 3000 r. p.n.e.) zdobionej reliefami. Na jednej jej stronie ukazano króla w koronie Górnego Egiptu, pokonującego jednego z przywódców północnych, podczas gdy na drugiej przedstawiono tego samego władcę w koronie Dolnego Egiptu podziwiającego zwycięską defiladę.

❖ Na stronie obok: Amenhotep I, władca z XVIII dynastii, w królewskiej chuście zwanej *nemes*. Posąg znaleziony w Deir el-Medina wykonano za panowania XIX dynastii.

❖ Od lewej: Figurka męczyzny rzeźbiona w drewnie z Okresu Predynastycznego.

❖ Paleta wykonana na polecenie króla Narmera z dynastii 0, pokazująca jego triumf i władzę nad Górnym i Dolnym Egiptem; świadectwo zjednoczenia obu krajów.

